

E. MEŠKAUSKAS

DETERMINIZMO PRINCIPŲ TAIKYMAS ISTORIJOJE MOKSLUOSE

Materialistinė istorijos samprata yra susijusi su specifiniu determinizmo principo taikymu visuomenės raidos aiškinimui. Marksistinei filosofijai čia pavyko padaryti tai, ko mokslinė mintis ilgus amžius neišstengė padaryti. Ji rado būdą pritaikyti šį principą procesui, ištiesai sudarytam iš tikslingų veiksmų. Ankstesnių pastangų šia kryptimi žlugimo priežastis buvo metodologinio pobūdžio. Visuomenės raidos determinavimo problema buvo bandoma sieti su keliamais tikslais bei veikimo būdų pasirinkimu. Taigi iš esmės nepasikartojantis konkretus istorijos vaizdas, prieštaraujant visam mokslo patyrimui, buvo paverčiamas tiesioginiu ieškomojo deterministinio aiškinimo objektu. Marksistinė filosofija įveikė šią metodologinę kliūtį, abstrahuodamasi nuo konkretaus istorijos vaizdo įvairovės ir pereidama prie jos objektyvaus turinio tyrimo. Taip buvo prieita prie visuomenės raidos, kaip ypatingo materialaus vystymosi proceso, sampratos.

Materialistinės metodologijos požiūriu, visuomenės vystymosi procesas, vykstantis labai įvairiomis konkrečiomis istorinėmis formomis, negali būti tiesiog aprašytas, o tegali būti moksliskai rekonstruotas, išaiškinus visuomenės materialiosios struktūros ir egzistavimo gamtoje specifiką. Dėl to bendrojo sociologinio visuomenės istorijos tyrimo rezultatai negali sutapti su konkrečių visuomenių specialiųjų istorinių tyrimų turiniu. Jie neturi ir prieštarauti tam turiniui, nes tokiu atveju visuomenės vystymosi proceso rekonstrukcija tebtų tuščia spekuliacija. Antra vertus, kad specialieji istorijos tyrimai galėtų teikti šiai rekonstrukcijai vertingą medžiagą, jie patys turi vadovautis reikiama metodologija.

Marksistinė filosofija, nubrėždama šiuolaikinius istorijos tyrimo moksliskumo kriterijus, kelia istorijos mokslui didesnius reikalavimus. Istoriko nuožiūra grindžiamą tyrimo krypties bei medžiagos pasirinkimą ji reikalauja pakeisti metodologiškai nuoseklia tyrimų programa, apimančia visus vienaip ar kitaip visuomenės raidą sąlygojančius veiksnius ir sudaryta, atsižvelgiant į šių veiksnių sąsajos pobūdį.

Materialistinės metodologijos reikalavimai gali būti adekvačiai suprasti tik atsisakius tradicinio istorijos aiškinimo stereotipų, operavimo

besąlygiškomis priešpriešomis determinizmo problematikoje. Dėl šių stereotipų daugumai materialistinės metodologijos kritikų ir net kai kuriems šalininkams yra būdingas grubus jos vaidmens suprasstinimas. Konstruojamąsias teorines visuomenės raidos schemas jie interpretuoja ne kaip metodologinį istorijos tyrimo įrankį, o kaip jo pakaitalą, atpalaiduojantį nuo konkrečių tyrimų. Marksistinės filosofijos atskleistą deterministinio aiškinimo aspektą jie nepagrįstai išplečia visai visuomenės raidai, ignoruodami pačios determinavimo problemos kėlimo būdo naujumą.

Materialistinės metodologijos požiūriu, determinizmo principas tiesiogiai taikomas tik aiškinant visuomenės ekonominės struktūros vystymosi santykį su jos egzistavimo sąlygų kitimu. Kitos visuomenės gyvenimo sritys patenka į deterministinio aiškinimo turinį tik jų funkcinių ryšių su šia struktūra aspektu. Tokiomis metodologinėmis gairėmis vadovaujama mokslškai rekonstruojant visuomenės vystymosi procesą. Čia susisieja politinės ekonomijos ir bendrosios sociologijos tiriamieji objektai. Visuomenės ekonominės struktūros vystymąsi tiesiogiai tiria politinės ekonomijos mokslas. Jis aiškina visuomenės, kaip savo egzistavimo priemonės gaminančio kolektyvo, funkcionavimą įvairiomis jos egzistavimo sąlygomis. Bendroji sociologija, remdamasi politinės ekonomijos tyrimų rezultatais, aiškina ekonominės struktūros determinuotumo socialinę specifiką ir jos sąsają su kitomis visuomenės raidos apraiškėmis. Konkrečių visuomenių istorinės raidos ypatybes specialiai tiria istorijos mokslas.

Istorijos mokslas, tirdamas konkrečių visuomenių istorinę raidą, apima visas jos apraiškas, tarp jų ir įeinančias į bendrosios sociologijos tiriamąjį objektą. Tačiau tuo atveju nesutampa tyrimo tikslai. Bendroji sociologija aiškina visuomenės vystymosi proceso objektyvaus sąlygotumo prigimtį bei jo bendruosius dėsnius, o istorijos mokslas aiškina, kaip tas sąlygotumas atsispindi konkrečioje visuomenėje keliamų tikslų bei tikslingos veiklos turinyje, vadinasi, ir tos visuomenės istorinių įvykių mozaikoje. Taip pat dvejopai gali būti nagrinėjami ir dabarties socialiniai procesai. Sociologiškai aiškinant tų procesų objektyvų sąlygotumą bei tolesnės raidos kryptį, abstrahuojamasi nuo jų eigos ypatybių skirtingose šalyse, kurios yra specialių istorinių tyrimų objektas.

Istorijos mokslas, nagrinėdamas tam tikros visuomenės ekonominę struktūrą, ne tik nurodo, kokiam sociologiniam tipui ši struktūra priklauso, bet ir išaiškina, kokie veiksniai sąlygojo tos struktūros ypatingumą, neišskiriant ir konkrečių istorijos veikėjų tikslingos veiklos vaidmens. Sociologinė ekonominių struktūrų tipologija šiuo atveju turi vaidinti metodologinio mastelio vaidmenį. Konkretiems tyrimams čia žalingas tiek metodologiniu atžvilgiu klaidus subjektyvizmas, tiek juos užgožiantis schematizmas.

Konkretizuodamas nagrinėjamąsias ekonominės struktūros vaizdą, istorijos mokslas turi atsižvelgti į tai, kad jos specifinį turinį dengia įvairūs visuomeniniai institutai. Pavyzdžiui, visose klasinėse visuomenėse

gamybos priemonių valdymas ir gaminamųjų produktų pasiskirstymas — tai nuosavybės teisės vykdymas. Paprastas nuosavybės instituto pobūdžio nagrinėjamojoje visuomenėje aprašymas nedaug ką pasakytų apie jos ekonominės struktūros pobūdį, jei jis nebūtų susietas su sociologine interpretacija. Istorinių tyrimų konkretumas čia reikalauja kompetentingo operavimo sociologinėmis abstrakcijomis. Be to, čia atsižvelgtina ir į tai, kad visuomeninių institutų konkrečios formos nėra tiesiogiai determinuojamos visuomenės egzistavimo sąlygų ir yra su jomis susijusios tik savo ekonominių funkcijų atžvilgiu. Kitais atžvilgiais tas formas sąlygoja įvairūs veiksniai, reikalaujantys konkrečių tyrimų. Net nuosavybės teisės institutas, kuris klasinėje visuomenėje yra tiesioginė ekonominės struktūros funkcionavimo forma, ne visomis savo detalėmis tą struktūrą išreiškia.

Dar sudėtingesnis yra ryšys tarp determinuojamosios ekonominės struktūros ir organizacinių visuomenės institutų. Susiformavus klasei visuomenei, pagrindinio organizacinio instituto vaidmenį pradeda vaidinti valstybė, į kurios struktūrą įeina ištisas kompleksas daugiau ar mažiau subordinuotų pagalbinių institutų. Visi jie sudaro visuomenės politinę struktūrą, kuri, K. Markso žodžiais tariant, yra susijusi su ekonomine struktūra kaip antstatas su savo baze. Šių dviejų struktūrų tarpusavio ryšys gali būti aiškinamas ir bendruoju sociologiniu, ir konkrečiu istoriniu aspektu.

Aiškinant tą ryšį, visų pirma iškyla valstybės kilmės problema. Ją sprendžiant bendruoju sociologiniu aspektu, aiškinamos objektyvios priežastys, sąlygojančios valstybės susiformavimą tuo metu, kai pirmykštę bendruomenę pakeitė klasinė visuomenės struktūra. Čia paaiškėja, kad šį procesą sąlygojo atsiradimas naujų, ekonominės struktūros egzistavimui būtinų organizacinių funkcijų, kurias gali vykdyti tik valstybės tipo visuomenės organizacija. Konkretūs istoriniai įvairių valstybių susiformavimo būdai, jų organizacinės struktūros formos bei jų raidos ypatybės įeina į istorijos mokslo tiriamąjį objektą. Istorijos mokslas aiškina veiksnius, sąlygojančius valstybės genezės bei jos struktūrinių formų istorinę įvairovę, ribojamą būtinumo vykdyti specifines ekonomines-socialines funkcijas.

Sociologiniu aspektu aiškinamas klausimas, kaip valstybė, būdama visos visuomenės organizacijos forma, atlieka tam tikros ekonominės struktūros įtvirtinimo bei atitinkamo klasinio viešpatavimo įrankio vaidmenį ir kaip klasinių santykių pobūdis atsispindi visuomenės politinėje struktūroje, politinės veiklos turinyje ir pačios visuomenės istorinėje raidoje.

Istorijos mokslo tiriamieji politiniai procesai yra santykiškai savarankiški ekonominių procesų atžvilgiu. Ekonominės struktūros pobūdžio sąlygojami klasių kova vyksta labai įvairiomis konkrečiomis politinėmis formomis. Kadangi klasės, kaip didelės žmonių masės, savaime nėra veiksmingos, jų kova nevirsta tiesiogine politine konfrontacija. Klasės netampa

politiniais institutais net feodalinėje visuomenėje, teisiškai įtvirtinančioje visuomenės klasinę diferenciaciją. Politinių tikslų kėlimo bei politinės kovos įrankiai yra politinės partijos ir su jomis susijusios visuomeninės organizacijos, vienaip ar kitaip įeinančios į politinę struktūrą.

Politinės partijos, formuluodamos savo politinius tikslus, tam tikrų klasių ar kitų socialinių grupių interesus išreiškia jų bendro socialinio reikšmingumo aspektu, kaip sutampančius su visuomenės pažangos interesais. Politinių partijų keliamų tikslų kalba nėra ištiesai ir vienareikšmiškai išverčiama į tam tikrų klasių bei socialinių grupių interesų kalbą, nes tų interesų turinys gali būti ir būna skirtingai interpretuojamas ir siejamas su tam tikrais politiniais tikslais. Pavyzdžiui, kapitalistinėje visuomenėje buržuaziniai klasiniai interesai skirtingai interpretuojami konservatyviose, liberalinėse ar reformistinėse politinėse programose. To paties turinio politiniai reikalavimai skirtingomis aplinkybėmis gauna skirtingą prasmę kovojančių klasių konkrečių interesų atžvilgiu. Ir interesus turi nevienodą prasmę, kai jie siejami su esamąja ar ją keičiančia ekonomine struktūra. Todėl, istoriškai nagrinėjant konkrečius politinius įvykius, reikia remtis ne jų veikėjų motyvais bei skelbiamomis programomis, o objektyvia mokslinė esamosios socialinės situacijos analize, siekiant atskleisti politiniame apvokale slypintį deterministiniam aiškinimui prieinamą turinį. Į tai, kad reikia skirti politinių veikėjų veiklos motyvus nuo tos veiklos objektyvios prasmės, atkreipė dėmesį K. Marksas veikale „Luji Bonaparto briumerio aštuonioliktoji“, kuriame analizuojamojo laikotarpio demokratinius veikėjus apibūdino kaip smulkiosios buržuazijos klasinių interesų reiškiėjus. „Taip pat nereikia manyti,— rašė jis,— kad visi demokratijos atstovai yra krautuviniškai arba krautuviniškų garbintojai. Savo išsilavinimu ir individualine padėtimi jie gali būti taip toli nuo jų, kaip dangus nuo žemės. Smulkiojo buržua atstovais juos daro ta aplinkybė, kad jų mintis negali peržengti tų ribų, kurių neperžengia smulkiųjų buržua gyvenimas, ir todėl jie teoriškai prieina tuos pačius uždavinius ir sprendimus, kuriuos smulkusis buržua prieina praktiškai, savo materialinių interesų ir savo visuomeninės padėties dėka. Toks yra, apleimai imant, santykis tarp bet kurios klasės *politinių ir literatūrinių atstovų* ir tos klasės, kuriai jie atstovauja“¹.

Klasių kovos, kaip visuomenės pažangos veiksnio, istorinis vaidmuo ryškiausiai pasireiškia socialinės revoliucijos epochoje vykstančiuose politiniuose perversmuose, keičiančiuose valstybės klasinę prigimtį. Toje epochoje pasikeičia visuomenės ekonominės struktūros tipas. Tokio epochos buvimas yra moksliskai konstatuojamas, remiantis sociologine analize, nepriklausomai nuo joje vykstančių politinių bei ideologinių procesų konkretaus vaizdo, kurį nagrinėja istorijos mokslas. „Nagrinėjant tokius perversmus,— rašė K. Marksas,— reikia visuomet skirti materialinį, su gamtos mokslų tikslumu konstatuojamą perversmą ekonominėse gamybos sąlygose nuo juridinių, politinių, religinių, meninių ar filoso-

¹ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams.— V., 1949, t. 1, p. 224—225.

finių, trumpiau: nuo ideologinių formų, kuriomis žmonės įsisąmonina tą konfliktą ir kovoja su juo"². Determinizmo principas šiuo atveju tiesiogiai taikomas tik ekonominiam socialinės revoliucijos turiniui. Istoriškai epochos specifikai šis principas tiesiogiai netaikytinas.

Materialistinės metodologijos požiūriu, istorijos mokslas savo įvairiapusėje problematikoje tiesiogiai remiasi determinizmo principu tik atskleidždamas objektyvų istorijos proceso turinį. Tačiau ir šiuo atveju jis atsižvelgia į socialinę to principo taikymo specifiką. Determinavimo objektas čia yra ne žmonių valia, ne tikslų ar veiksmų pasirinkimas, o pasirinktųjų veiksmų, susijusių su visuomenės egzistavimo sąlygomis, objektyvūs padariniai. Istorijos mokslas taiko šį principą, remdamasis politinės ekonomijos ir bendrosios sociologijos tyrimų duomenimis ir drauge išsaugodamas savo specialių tyrimų konkretumą.

² Ten pat, p. 304.